

УДК 7.03(477)»1648/179»:7.072.2

Корнев А. Ю.

Харківська державна
академія дизайну і мистецтва

ПОСТАТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА МАКСИМА КРИВОНОСА У ЖИВОПИСІ ТА ГРАФІЦІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Корнев А. Ю. Постаті Богдана Хмельницького та Максима Кривоноса у живописі та графіці козацької доби. У статті аналізуються візуальні (живопис, гравюра) зображення Богдана Хмельницького та Максима Кривоноса у козацьку добу (сер. XVII – сер. XVIII ст.). Переважно це зображення славетного українського гетьмана, які більшістю не дійшли до нас в оригіналі, але відомі по списках (відтисках, коли мова йде про гравюру). Постать гетьмана водночас історична та фольклорна. Перша характеристика преважує у гравюрі, друга у живописі, виконаному українськими майстрами. Єдиний відомий портрет Максима Кривоноса, це герой-маска, поданий очима супротивника у контексті європейської сатиричної культури.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс, мистецтво України козацької доби, козацтво у живопису.

Корнев А. Ю. Визуальные изображения Богдана Хмельницкого и Максима Кривоноса в казацкую эпоху. В статье анализируются визуальные (живопись, гравюра) изображения Богдана Хмельницкого и Максима Кривоноса в казацкую эпоху (сер. XVII – сер. XVIII в.). Преимущественно это изображения знаменитого украинского гетмана, которые в большинстве случаев не дошли до нас в подлиннике, но известны по спискам (оттискам, когда речь идет о гравюре). Фигура гетмана одновременно историческая и фольклорная. Первая характеристика преобладает в гравюре, вторая в живописи, выполненной украинскими мастерами. Единственный известный портрет Максима Кривоноса, это герой-маска, представленный глазами противника в контексте европейской сатирической культуры.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, Максим Кривонос, искусство Украины в казацкую эпоху, казаки в живописи.

Kornev A.Y. Visual image of Bohdan Khmelnytsky and Maxim Krivonos in the Cossack era. This article analyzes the visual (painting, engraving) images of Bohdan Khmelnytsky and Maxim Krivonos in the Cossack era (mid XVII – mid XVIII century). Mainly it is the image

of the famous Ukrainian hetman, which in most cases does not come down to us in the original, but on the list of known (reprints, when it comes to engraving). Figure Hetman both historical and folklore. The first characteristic is prevalent in the engraving, the second in the painting, made by Ukrainian masters. The only known portrait of Maxim Krivonos, this hero mask, presented through the eyes of the enemy in the context of European culture satire.

Key words: Bohdan Khmelnytsky, Maxim Krivonos, art of Ukraine in the Cossack era, cossacks in painting.

Актуальність теми. Історія українського мистецтва подає перші козацькі зображення, датуючи їх XVII ст. Значний вплив на поширення козацької тематики справили українські визвольні змагання під керівництвом Богдана Хмельницького. Потужна боротьба українців за волю і образ самого Богдана звернули увагу до нього у Європі. Так, в одному з європейських видань, що з'явилося найближче до подій XVII ст. в Україні, стверджувалося: «Богдан Хмельницький був першою іскрою цього повстання та рушієм усієї війни». Безумовно, цей період є наріжним для формування національної свідомості, його мистецька складова досі залишається актуальним напрямком гуманітарних досліджень.

Результати дослідження. Перші «козацькі» зображення визначалися європейськими, а саме польськими впливами. Зокрема це так звані поховальні портрети на хоругвах, які розповсюдилися у Речі Посполитій, починаючи з XVI століття. Зазвичай на лицевій частині зображували воїна на повний зріст або у молитовній позі на колінах, на звороті виконували написи, герби, ім'я померлого [2: 218]. Павло Халебський (Алепський) згадував про таку хоругву під час поховання Тимоша Хмельницького – сина гетьмана [7: 253].

На жаль, історично доведених прижиттєвих зображень жодного з фігурантів Хмельниччини, не збереглося. У той же час, саме фольклорна складова образу Хмельницького дозволяє нам розглянути відомі зображення гетьмана протягом козацької доби тобто у XVII – XVIII століттях.

Вважається, що перше зображення Богдана Хмельницького належить саме європейським митцям. Згідно історичним даним голландський митець Абрахам ван Вестерфельд, придворний художник литовського гетьмана Януша Радзивілла, перебував у складі посольства, яке влітку 1651 р. після тяжких боїв вело переговори з Хмельницьким.

Гравюра, яка була створена голландцем на основі цих подій, подає «живу» картину прибуття посольства, яка має ескізний «репортерський» характер. Не зупиняючись на портретних психологічних характеристиках, художник ретельно виписав одяг козацької верхівки, який фактично не відрізняється від польського. Усі козаки озброєні, що також було для того часу «шляхетською» рисою, хоча й скинули шапки на знак пошани до гетьманської посади Я. Радзивілла. Вигляд козацького посольства абсолютно відповідає історичним писемним джерелам, що, безумовно, підкреслює правдивість А. ван Вестерфельда у якості

Надійшла до редакції 18.10.2013

художника-хронікера. Тому цілком ймовірно виглядає гіпотеза про те, що Вестерфельду вдалося виконати і портрет самого Богдана Хмельницького, хоча достеменні відомості про це відсутні. П. Білецький, зокрема, висловив припущення, що Хмельницький міг сам замовити портрет у іноземного митця, як це лічило справжньому володарю, рівному європейським монархам [2: 16].

Сама ситуація навколо постаті славетного українського ватажка, зумовила цікавість до нього європейців, а отже і появу «парадного» портрету козацького гетьмана. Його автором став інший голландський художник, гданський гравер Вільгельм Гондіус. Більшість дослідників вважає, що за основу він узяв роботу Вестерфельда, і подав образ Хмельницького за правилами зображення «шляхетних» осіб. Виключенням є припущення В. Овсійчука, що Гондіус міг взяти за зразок малюнок українського художника і хоча голландський майстер спирався на традицію «сарматського портрета», однак вийшов за його межі у плані психологізму [5: 177]. Означений психологізм розкривається у характеристиці П. Білецького: «... художник, вірний натурі, змалював обличчя гетьмана з виразом внутрішньої сили, і разом – фізичної втоми» [1: 17].

Отже Гондіус зобразив Богдана Хмельницького, як шляхетну видатну особу, властителя. Відповідно на Хмельницькому дорогий атласний жупан, він тримає знак влади – булаву, а іншою рукою охоплює дорогий прикрашений ефес шаблі. На думку дослідниці Б. Іванової, для портретів ренесансної та барокової епохи характерна особлива увага до атрибутів, які наділяються важливим соціальним змістом висловлюючи те, чого ще не вдавалося виявити живописними засобами. Головним атрибутом портрета у Речі Посполитій виступала зброя [2: 227]. Уся постава гетьмана статечна і водночас застигла, як і лічило благородній особі. Саме це зображення, поширюване на друкованих відтисках, стало основою для численних портретів безіменних українських художників XVII-XVIII століть. У розмаїтті зображень Богдана, що зберігаються у музеях України, композиція, атрибути й інтерпретація образу Богдана, винайдені Гондіусом, набули сталої іконографічної схеми. Звісно, не можна не звернути увагу на деякі нюанси у тих живописних портретах. Так народні майстри акцентують увагу то на «степових» рисах обличчя, то навпаки, надаючи обличчю вельможної огрядності, то на коштовному оздобленні вбрання та зброї.

Порівнюючи портретний образ Хмельницького з фольклорним, відмітимо перевагу символіки «батька Богдана» над іншими іпостасями гетьмана. Його поважний вік, статечність, навіть застиглість у «державницькій позі» повинні свідчити про мудрість, поміркованість, вболівання за спільні державницькі інтереси, і в той же час про певну суворість, протиставлення хаосу та вольниці.

Отже голландська першооснова не стільки копіювалася, скільки переосмислювалася українськими митцями. Показовою у цьому плані є знаменита козацька ікона «Покрови» з Київщини (XVII ст.), де зображено Богдана Хмельницького та його нового союзника московського царя Олексія Романова.

Композиційно зображення розташовані, як це зазвичай було прийнято на донаторських іконах. Дві окремих групи під жестом-благословенням Богородиці становлять духовні та світські особи. На першому плані показані особи вищі за рангом. Відповідно фігура Олексія Романова прописана повністю і свідчить про абсолютну смиренність: цар на колінах, постава схилена, очі дивляться «долу». За царем розташована постава Богдана Хмельницького. Зрозуміло, що свою роль відіграє і композиційна побудова зображень. Схилена фігура царя повинна більше відкрити поставу Хмельницького з обов'язковою булавою, яка в свою чергу вказує на гетьманський «титул». Український гетьман розгорнутий на три чверті, однак його погляд направлений просто на глядача, ніби вступаючи з ним у діалог, чого не можна сказати про жодного іншого персонажа. Його тонкі, як на візантійських іконах риси обличчя, у той же час далекі від смиренності та аскези. Слід відзначити й вільну позу Богдана, що контрастує із замкненою смиренною поставою російського царя. Привертають увагу й яскраві деталі: оздоблена золотом та самоцвітами булава, золота з дорогоцінним камінням застібка на плащі, дороге пір'я на шапці нагадують зображення Гондіуса, але разом з кольоровим розмаїттям інших зображень, відповідають південній бароковій пишності, притаманній українському живопису протягом тривалого часу. Ці деталі гармонійно розташовані на чорному тлі одягу гетьмана. У цілому кольорове вирішення відповідає характеристиці «народного стилю» у живопису XVIII ст., наведеної у статті В. Свенцицької. Відома дослідниця зокрема відмічає «експресивне акцентування» графічної основи, «сміливе та радісне, а то й драматично-стримане кольорове вирішення», а також «надзвичайно тактовне введення декоративних компонентів» [6: 94].

Звернемо увагу на вік гетьмана, він «молодшає» і одразу починає нагадувати хлопця-красеня з українського фольклору: з тонкими вигнутими бровами, мигдалеподібними карими очима, чорними вусами, чуттєвими губами, рум'янцем на щоках та ямочкою на підборідді. Такий східний тип обличчя нагадує зображення козака-бандуриста, поширене у XVIII ст. Поряд зі схематично-іконописно трактованим портретом Олексія Романова, виразне обличчя Богдана, написане соковитими фарбами, виглядає сповненим життєвих сил. Це той фольклорний Хмельницький, який «вився біля тичини», був Хмелем, тобто збудником, символом бродіння, непокою, нескорення, а почасти й еротичним символом.

На іконі Покрови, таким чином, постає світський портрет гетьмана, у якому відбилися і широко відома основа взята від Гондіуса, і естетика бароко, а також «народний стиль», який, можливо дещо несподівано споріднює реального Богдана із улюбленими українцями «мамаями».

Близький до фольклорного образ Хмельницького був також поданий невідомим народним художником як ілюстрація до історичної драми, яку показували київські школярі у XVIII столітті. П. Білецький нагадує про характерність подібної ситуації для українського бароко з його синтезом мистецтв [1: 58]. На жаль

оригінал картини під назвою «Богдан Хмельницький з полками» не зберігся.

Перш за все звертає увагу композиція картини, яка підпорядкована ідеї ствердження образу Богдана, як володаря України. Гетьман, як деміург височіє в центрі, вказуючи на справу своїх рук. Зліва від нього українське військо, напроти союзні татари. Біля ніг повержені ляхи, які кинули зброю і вимолюють пощади. Попереду біля ніг гетьмана зображення булав, які символізують полковий розподіл вільної від ляхів України. В оформленні за найпростішим принципом симетрії також використані бароковий картуш з текстом і геральдичне зображення, у центрі якого герб Запорізьких козаків (Козак з самопалом).

Портретне зображення Хмельницького ростове, і хоча подано у фас, як на гравюрі Гондіуса, за всіма іншими наведеними вище характеристиками, наближається до фольклорного Богдана, поданого на іконі «Покрова».

Ще один Богдан постає на гравюрі з відомого козацького літопису Величка. І в цьому випадку основою залишається робота Гондіуса, але невідомий майстер уникає зайвих подробиць, наближаючи образ до певного «психотипу», а можливо й етнотипу. У даному випадку вбачається поєднання шляхетського, так званого «сарматського» портрету, однак виконаного не без впливу «народного» малярства.

Міцно «збитий», більш сухорлявий, з підкресленими вилицями, увесь зібраний і готовий до рішучих дій. І в той же час, ближчий до простого вояка, справжній козацький ватажок. До такого навіть свавільні полковники повинні ставитися з шанобою та повагою, як це бачимо в пісні про Богуна, коли останній звертається до Хмельницького за «батьківською порадою» і водночас – військовою допомогою. Той Богдан Хмельницький, який міг бути справжнім дипломатом, але міг і вибухнути запальною промовою й звернутися з уципливим словом до ворога.

У ґрунтовній праці О. Найдена, присвяченій образу Мамай, підкреслюється статичність та емблематичність у зображеннях цього народного героя [4: 46]. Численні портрети Хмельницького у козацьку добу також набувають емблематичності. Обов'язкові предмети, які ще за часів Гондіуса мали виключно соціальний статусний характер, згодом отримали додаткове семантичне навантаження.

Якщо сам Хмельницький звертаючись до воїнів, надихав їх прикладом київських князів, то після смерті гетьман був з'єднаний нащадками з цим історичним державницьким «ланцюгом», подовживши його з тими ж конотаціями. Булава у руці Хмельницького з суто гетьманського ставала державницьким символом, а шабля при боці нагадувала не тільки належність до військового (козацького) стану, але й про те, що воля здобувається у боротьбі. Не випадково популярною у народі була легендарна оповідка про зустріч Хмельницького з Владиславом IV, на якій шабля обома сторонами була визначена символом боротьби за поругані права.

До козацької доби відноситься і зображення Богдана Хмельницького, яке знаходилося в Успенському

соборі Києво-Печерської Лаври. Монументальний розпис, розташований у західному нартексі, демонстрував державницькі уявлення епохи, в той же час джерелом підбору осіб для змалювання були лаврські «синодики» з іменами благодійників, які так чи інакше мислилися причасними до розбудови та оздоблення соборів Києво-Печерської Лаври. Тут були присутні і київські та литовські князі, і українські гетьмани, і московські царі. Саме тому зображення Богдана Хмельницького мало підпис «Зиновій Богдан Хмельницький гетьман військ запорожських і бывший кти-тор Києво-Печерської Лаври» [3: 28].

Сам розпис було знищено у 30-ті роки XIX ст., однак невідомим художником була зроблена копія портретних зображень гетьманів Івана Скоропадського і Богдана Хмельницького, яка зараз зберігається у Львівському історичному музеї. П. Білецький, аналізуючи це зображення, відмічає «розкутість пози, впевнений реалістичний рисунок, досить активне ліплення форми світлотінню» [1: 30].

Богдана подано на повний зріст, однак при цьому повністю збережена іконографія з поясного портрету Гондіуса. Гетьман немолодий та поважний уособлює ідею «державного мужа», правителя України. Сформована ще в козацькі часи, ця ідея була очевидною і для подальших поколінь, причому не тільки для українців. Так російський мандрівник XIX ст. В. Ізмайлов, відвідавши Успенський собор та оглянувши розписи, залишив наступний запис у авторському щоденнику: «Вот и тот славный Хмельницкий, который умел освободить своих соотечественников от ига Польши. Ему обязана Малороссия своим спасением. Он достоин признательности народа, и народ, чувствующий свою привязанность, достоин такого начальника» [3: 29].

На відміну від Хмельницького, портретні образи полковників вочевидь не були поширеними і до сьогодні не збереглися. Причина полягає не тільки у вирі запеклої війни. Прочитуємо думку В. Овсійчука щодо українського світського портрету в першій половині XVII століття: «Вузька інтимна тема не знаходила замовника навіть серед міщанства, купців та ремісників» [5: 52]. Народні ватажки полковники Кривоніс, Нечай, Богун так само не вважали за потрібне увічнювати себе ніби шляхетні ляхи.

Одиноким виключенням є «портрет» Максима Кривоноса з польського памфлету. Виконаний невідомим польським художником, портрет являє зразок образу ватажка Кривоноса очима ворога, відбиваючи позицію «чужого». Карикатурний характер інтерпретації образу є притаманним для епохи з яскраво представленим «гротескним реалізмом», про що неодноразово йшла мова у попередніх розділах.

Фольклорна символіка щодо імені Кривоноса вказує на задиристий характер славетного полководця. Зрозуміло, що основним «предметом» для кпинів з боку поляків, став великий і до того ж кривий (горбатий) ніс, до нього додається загострене підборіддя, розкішні вуса, велика шапка-ковпак, палиця і перед нами раптово постає майже персонаж дель-арте, схожий водночас на двох героїв європейського комедійного театру Полішинеля та Капітана. Цілком можлива

у європейському контексті сатирична алюзія на славетного козацького полковника.

Висновки. Отже, образотворчий матеріал козацької доби відповідно теми дослідження дозволяє зробити наступні узагальнення. Поява світського портрета Хмельницького була спричинена його статусом, який він здобув особисто на військовій та дипломатичній ниві. Фактично голландські майстри, керуючись європейськими, більш того, протестантськими ідеями, одразу бачили у Хмельницькому керівника державного рівня, який нічим не поступається європейським монархам та іншим високим титулованим особам. Ця героїка державницької розбудови звісно імпонувала і українським майстрам, які продовжували творчо осмислювати прототип, поданий Гондіусом.

Популярні у народній пам'яті вербальні образи полковників Хмельницького на жаль не отримали належної прижиттєвої художньої візуалізації. Можлива причина криється у відношенні до живопису, який в українському середовищі мав виключно релігійний характер, ось чому зображення полковників Хмельницького, як славетних полководців, тобто історичних осіб, було ще неможливим. Їх ктиторські портрети невідомі, та й навряд чи вони були, оскільки усі славетні ватажки померли та загинули у неспокійний військовий час. Єдиним візуальним джерелом могли бути поховальні хоругви, однак, стосовно полковників, ніяких відомостей про це не збереглося.

Перспективи дослідження. Не дивлячись на брак візуального матеріалу відповідної епохи дане дослідження дає базу для подальших міждисциплінарних досліджень, зокрема із залученням письмових джерел, які дозволяють скласти вербальні портрети славетних ватажків доби Хмельницького.

Список літератури:

1. Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII століть / П. О. Білецький. – К.: Мистецтво, 1981. – 159 с.
2. Благовеста Иванова Средневековые компоненты в структуре живописного портрета на заре нового времени в странах восточной и юго-восточной Европы // Acta slavica Laponica, Tomus 22, pp. 215 – 237 / <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicn/acta/22/ivanova.pdf>
3. Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII – XVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К.: Наук. думка, 1988. – 169 с.
4. Найден О. С. Образ воїна в українському фольклорі: Семантичні та образні аспекти / О. С. Найден. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. – 206 с.
5. Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої пол. XVII століття. Гуманістичні та визвольні ідеї / В. А. Овсійчук. – К.: Наук. думка, 1985. – 183 с.
6. Свенціцька В. І. Український живопис XVI – XVII й. XVIII ст. у контексті візантійських мистецьких традицій та західноєвропейського бароко / В. І. Свенціцька // Українське бароко та європейський контекст. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 90-95.
7. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.